

IVAN CANKAR

(1876—1918)

Josip Vidmar

Pesnik, lirični prozaist, pripovednik, satirik in dramatik Ivan Cankar predstavlja s pesnikom Otonom Župančičem višek tako imenovane »slovenske moderne«, ki je nastopila svojo literarno pot na prelomu minulega stoletja. Kot tak je gotovo eden izmed velikih literarnih tvorcev evropskega fin de siècle in hkrati nedvomno najpomembnejši prozaist v slovenski literaturi sploh. Njegovo delo, ki je spričo njegovega kratkega življenja obsežno, saj šteje 21 zvezkov, je nazoren izraz svojega časa in tudi artističnega nemira tedanje dobe. Njegova proza in drama očitujeta vse tendence časa in se v glavnem, se pravi z intermezzi in recidivami, razvijata od verizma v poudarjeno subjektivno oblikovanje in v izrazit lirični simbolizem, kakor se v vsebini njegovega dela kdaj pa kdaj oglašajo odmevi velikih vzornikov te dobe, kakor so Ibsen, Nietzsche, Oscar Wilde, Verlaine in zlasti Baudelaire — le poète maudit. Zanimivo je, da pri Cankarju, ki je po svoji duši tako slovanski, ni opaziti vidnejših ruskih vplivov, kajti niti potepuhi, ki pogosto nastopajo v njegovem delu, skoraj gotovo niso nastali pod vplivom bosjakov Gorkega, marveč so verjetneje rezultat podobne usode obeh piscev v zelo nepodobnih okolnostih. Le od daleč je morda vplival na Cankarja samo Gogolj, in to v komediji.

Smer Cankarjevega artističnega razvoja ni določena samo po časovnem okusu, marveč predvsem po njegovi osebni naravi. Njegov duh je očitno obrnjen vase in je intenzivneje ali vsaj globlje zaposlen s samim seboj in s svojimi problemi, kakor z vprašanji življenja in sveta. Ta ga zaposlujeta zlasti, ker ga motita ali celo boleče prizadevata. In tako vsebuje njegovo delo vrsto edinstveno očarljivih, pretresljivih intimnih izpovedi o lastnem srcu in o umetništvu, kakor tudi podob o usodah, ki so v nekem notranjem sorodstvu s poetom samim, vsebuje pa tudi vrsto ostrih, včasih nekoliko nervoznih in kdaj pa kdaj iz globokega ogorčenja rojenih protestnih in satiričnih reakcij na početje sveta in ljudi.

* Članek je bil napisan za gledališki list, ki ga je izdala ljubljanska Drama, gostujoč s Cankarjevimi »Hlapci« na mednarodnem gledališkem festivalu v Parizu, in je kot tak namenjen tujini. Vendar se nam zdi prav, če seznanimo z njim tudi slovenskega bralca. — Op. ured.

Svoje umetništvo čuti Cankar kot nekakšno zavrženost ali izobčenost, kot strašno dolžnost, kot zaslužjenost po demonu, ki mu nalaga, da naj trga iz srca najtišje skrivnosti in jih sporoča svetu. In najgloblja izmed teh skrivnosti je morda slutnja, morda predstava ali vizija čistega, pravega človeka, človeka, ki ni ne on sam ne kdo drugi in ki je vendarle resničnejši i od njega i od ljudi. »Pred hišo je semenj; tam so barantači, mešetarji, cigani, tatovi; od vseh strani in na vse strani brizga pohlepnost, škropi zavest, pljuje sovraštvo; kadar pa je semenj pri kraju in se barantači, mešetarji, cigani in tatovi zaklenejo vsak v svojo bajto, v tisto pravo, ki je sto klafter pod semanjo zemljo, takrat — jih ni več; en sam človek je; in ta človek je visok v svojih mislih, plemenit, brez zlega in hinavščine v svojih čustvih, čist, nesebičen, brezmejno vdan v svoji vesoljni, vsako božjo stvar tesno objemajoči ljubezni.« To morda ni vizija človeka velikih notranjih razsežnosti, to ni titanski duh, je samo podoba čistega, v srcu čistega, skorajda svetega, s srcem vsevednega človeka, ki z neko toploto in izvenversko pobožnostjo sprejema življenje in usodo. Zaradi tega osnovnega dejstva njegove duševnosti je tega pisatelja šteti med velike predstavnike slovanskih literatur. Pripomniti pa je, ker je za njegovo literarno delo značilno, da je edino realno prisposodbo tej svoji človeški slutnji videl v osebi svoje matere, ki jo v svojih spisih obdaja s svetniško gloriolo in ki jo je upodobil v nekaterih povsem izredno pretresljivih črticah, polnih neke tihe in bele notranje svetlobe.

Ta privid človeka, ki je v vidnih razsežnostih nemara skromen, po svoji dinamičnosti pa nenavadno intenziven, je duša Cankarjevega življenja in umetnosti, njena trajna in povsod pričujoča inspiracija. V tej podobi je iskati vzroka, da so temu umetniku dragi »ponižani in razžaljeni« tega sveta, da mu je življenjska uspešnost sumljiva, da mu je sumljivo celo zdravje, ki ju oba rad enači s filistrstvom, in da sovraži mogočnike. In ista predstava o čistem človeku terja v njem samem neusmiljeno izpraševanje vesti in povzroča neizprosne obračune s samim seboj. Pa tudi vsa ostala njegova literatura, ki nikakor ni moralizatorska, malenkostna ali kakor koli ozkosrčna, je etično kritična, in to nasproti njemu samemu, nasproti ambientu, nasproti družbi in nasproti narodu.

Njegov odnos do naroda, ki na videz niha med ganljivo ljubeznijo in strastnim ogorčenjem, je v resnici samo bridka ljubezen, zakaj, kadar svoj narod grenko in sovražno napada, misli pravzaprav na družbo ali celo samo na njene vrhnje in odločujoče sloje. To njegovo ljubezen pa je spet mogoče do kraja razumeti samo v zvezi z ono osnovno močjo njegovega srca, o kateri je bil pravkar govor. Njegov

narod, se pravi slovenski narod, majhen nacionalni kolektiv na jugozahodu tedanje avstroogrške monarhije, potisnjen med dva velika popolnoma tuja naroda, med Nemce in Italijane, vrhu tega na severovzhodu mejaš Madžarom in le na jugovzhodu povezan z jugoslovanskimi narodi, raznarodovan po Nemcih in zatiran po avstrijski velenemški politiki, stoletja boreč se za svoj fizični obstoj, ta narod, ki ga Cankar sam imenuje »narod-proletarec«, spada med »ponižane in razžaljene« tega sveta, med tiste, ki jih je usoda zapostavila. Kot tak je bil ne samo prirodno, marveč tudi duhovno blizu njegovemu srcu. Zakaj v vsej svoji zgodovini je bil ta narod samo žrtev, in kdor je žrtev, je čist in povelčan. In ta melanholično ponosna ljubezen govori iz Cankarja, kadar piše o svojem narodu, ki mu je posvetil velik del svoje umetnosti in veliko dobrih čustev, od skrbi in žalosti in obupa do nezadržane prisrčnosti in glorifikacije.

Iz tega svojega čustva do naroda pa tudi spet iz čuta za čisto človečnost govori Cankar, kadar govori o domačem ambientu in o družbi. Za našo tedanjo družbo je značilno stanje, ki ga sociologija označuje s terminom »prvobitna akumulacija kapitala«. Sociološki razvoj v periferni Sloveniji je kajpada nekoliko zaostal za razvojem v centralnih avstrijskih deželah, v katerih je bil v začetku tega stoletja kapital že sorazmerno visoko razvit. Zato je bil tempo razvoja pri nas hitrejši in, kar je naravno, bolj brutalen. Brezobzirne oblike tega procesa so Cankarja globoko prizadevale, zlasti ker se je vanj vpletala politika, ki je često gospodarskemu uspehu brezvestno žrtvovala tudi važne in usodne narodne interese in ki je v boju za gospodarske postojanke vodilnega sloja izkoriščala nacionalno čustvo množic, ki je bilo Cankarju sveto. Vse to dogajanje je spremljal z jasno zavestjo in s prodirnim analitičnim pogledom, čustveno pa s silovitim odporom in prezirom, ki sta dajala njegovi ostri satiri, žolčni ironiji in kritični duhovitosti brezprimerno udarnost in prepričevalnost.

Pri tem njegovem družbeno kritičnem poslu je sodeloval še en važen faktor. Cankar je bil otrok vaške revščine, sin do dna sproletariziranega obrtnika. Z muko, ponižanjem in lakoto se je prebijal skozi srednjo šolo in z muko in lakoto se je odpravil, ko je naposled odšel na Dunaj, da bi študiral tehniko. Tam se je kmalu seznanil s socializmom in se je kot zelo mlad mož naučil razumevati družbeno dogajanje globlje in jasneje od svojih rojakov. In socializem mu je postal tudi edino upanje, edini izhod iz odvratne sedanjosti v bodočnost, kakršno je želela, kakršno je zahtevala osnovna težnja njegove narave, ki je izpovedovala in sanjala misel o čistem človeku in

ki je iz svojih globin koncipirala v bistvu nematerialistično religijo hrepenenja, hrepenenja brez konca in brez meja.

V razmerje med družbo in njim se je v Cankarjevi zavesti in v realnosti vpletala še posebna komponenta, in sicer ne samo neprijateljski ter celo sovražni odnos družbe do njegove umetnosti, ki je bila nepopustljiva kritika obeh tedanjih vodilnih strank med Slovenci, klerikalne in liberalne, marveč tudi očitno in grobo nerazumevanje njegovega dela, ki je bilo v slovenski literaturi tako novo in revolucionarno po obliki in po duhu. Skok od regionalno romantičnega realizma starejše slovenske proze do Cankarjevega evropskega in sodobno revolucionarnega subjektivizma in simbolizma je bil ogromen in slovenska družba je strme stala pred tem novim, nekako očarljivim in hkrati pohujšljivim umetniškim pojavom, ki ga ni mogla razumeti, a tem manj sprejeti in priznati. Reakcija na to dejstvo se često vpleta v Cankarjevo družbeno kritiko in ji daje poseben značaj umetniške superiornosti pa tudi užaljenosti, ki podžigata njegovo duhovitost do nenavadne bravurnosti.

Vse to mu je družba plačevala s tem, da ga ni priznavala, da ga je zaničevala in da je grobo potvarjala njegove intencije, da je zaničevala njegov subtilni patriotizem, da mu je očitala nihilizem in popolno brezidejnost. Živel je kot izobčenec, priznan samo v skromni srenji prijateljev in še občudovalcev, ki pa so ga cenili bolj kot oblikovalca kakor kot izpovedovalca. Boreč se od meseca do meseca za obstanek, je živel življenje boema, neurejeno in vendarle neizmerno delavno. Ostal je neuklonjen, samosvoj in celo izzivalno samozavesten, bojevit in duhovit, v srcu pa zasanjan in zamišljen v svoj čisti privid, ki ga je najlepše popisal v svoji predsmrtni knjigi z značilnim naslovom »Podobe iz sanj«. Med bitkami in izpadi je pisal čudovite izpovedi tajnovidnega poznavalca človeškega srca in budil človeško vest svojega naroda in svojega časa. Bolje kot družba ga je sprejemala mladina, ki je nagonsko slutila njegovo veličino. V takem položaju je še doživel rojstvo države Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki je kasneje navzela ime Jugoslavija, prvo, delno osvoboditev svojega naroda. Toda dokončno so bile njegove ideje razumljene in so resnično zaživele šele dobrih dvajset let po njegovi smrti, ko so partizanske brigade z njegovim imenom in z njegovimi besedami stopile v boj za resnično svobodo svojega naroda in za socialno revolucijo, ki jo je ta glasnik človečnosti pripravljal in tudi zasejal v srca svojih rojakov.